

גליה לימור - שגיב

הזמנה לחפירה בתהומות הזבל והחברה

תמר אלאור (עורכת), מתחת לפני השטח: המזבלה המנדטורית של תל-אביב במקווה ישראל.
תל-אביב: רסלינג, 2024, 256 עמודים.

ספר זה, בעריכתה של תמר אלאור, מצטרף למחקרים פורצי דרך שערכה אלאור בדור האחרון, שעסקו בתרבות חומרית ושילבו מתודולוגיות מתחומי האנתרופולוגיה, הארכיאולוגיה, האתנוגרפיה, הספרות והאומנות הפלסטית, לצד עבודה ארכיונית מקיפה. ספרה הקודם, **סנדלים - אנתרופולוגיה של סגנון ישראלי** (2014), הוא דוגמה מופתית למחקר המשלב תחומי דעת ומחקר מגוונים, וגם ספריה האחרים, **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה** (2006), **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות** (1992), **ובפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית** (1998), הפכו לנקודת מוצא לחקר נושאים דוגמת נשים והחברה החרדית בישראל.

הספר הנוכחי מוקדש למזבלה ההיסטורית של העיר תל-אביב, שהוקמה בשולי השדות של בית הספר החקלאי מקווה ישראל, מדרום לעיר העברית הצומחת, והתקיימה בה לאורך שנות ה-30 וה-40 של המאה הקודמת. הספר מסכם עבודה רבת-תחומית שהתנהלה בהנחייתה ובהשראתה של תמר אלאור בשנים 2016-2020, בהשתתפות ארכיאולוג, גיאוגרף-היסטורי ואספן. בשנת 2020 הוצגו ממצאי החפירה במוזיאון העיצוב

בחולון. מדובר בספר חובק עולמות ידע ותחומי חשיבה, שבו כל פרק הוא מחקר עצמאי. יחד עם מעשה האומנות ששזור בין עמודיו, הוא מזמין לקריאה עשירה ומסודרת, אך גם כאוטית ומאתגרת, כמו מושא המחקר שלו עצמו.

בהקדמה לספר שואלת אלאור "מה ניתן ללמוד מבעד לזבל". בכך היא מצטרפת לעניין הגובר והולך במחקר בעולם בפרקטיקה של "חשיבה עם הדברים ודרכם", ובדרכים לחשוב חברה ותרבות מבעד לאובייקט עצמו (Henare, Holbraad, & Wastell, 2007). חשיבה כזו מאפשרת השתהות לפני המעבר המהיר לפרשנות.

הפרק הראשון בספר, "בין הרצוי למצוי: אתגר האשפה של תל-אביב בתקופת המנדט הבריטי", שחיבר ירון בלסלב, הוא מחקר גיאוגרפי המתאר את הקמת המטמנה במקווה ישראל, במקביל לצמיחתה של תל-אביב ותוך כדי שנות המרד הערבי. עם גידול אוכלוסיית העיר עלה גם הצורך למצוא פתרון לפסולת שלה, ובכירי העירייה בחנו דרכים לטפל בה. במסגרת חיפושיהם הם נסעו לערים אירופאיות ולערים במזרח התיכון, ובדקו טכנולוגיות של מיון, שריפה ומחזור של פסולת, ואף ערכו ניסיונות בפלשתנה עצמה. על אף שבשנים הנדונות הובנו כבר השלכותיהן הסביבתיות והבריאותיות של ערמות פסולת לא מטופלות בשדות פתוחים ולצד בתים ושכונות, הרי שבסופו של דבר החליטה עיריית תל-אביב כי זו השיטה הטובה ביותר לטפל בפסולת הביתית של תושביה. כמו היום, גם אז, האלטרנטיבה הזולה לצד היעדר ראייה לטווח רחוק מילאו תפקיד מכריע בבחירת הפתרון לשיירי העיר.

הפרק השני, "מעשה ומוסר בסילוק חפצים", שכתבה תמר אלאור, הוא אנתרופולוגי, ומבקש לקשור אותנו עם החפצים שלנו, היצירה שלנו. סילוקם של החפצים, "הדברים", מסביבת המחיה שלנו, קשור באי-נוחות ובשאלות של מוסר וערכים, שכן הם עדות לכישלון שאותו יש להסיט מן העין ולהעלים. כתיבתה של אלאור, כפי שעולה בפרק הזה, משייטת בין המחקרי לאישי ובחזרה, ומגלמת את ההזדמנות שמציבה הפסולת בפני החוקרים אותה לנוע בין האובייקטיבי לסובייקטיבי, בין הכלל לפרט, בין ההיסטורי לעכשווי ובין צורות בעלות שם ליצירים מולחמים וחד-פעמיים, פרי בטנה של המטמנה.

הפרק השלישי, "כרוניקה של חפירה בזבל", פרי עטו של אסף נתיב, יוצא מנקודת מבט של מחקר ארכיאולוגי אך מפליג למחזות פילוסופיים, המזמינים אותנו לפרשנות של ממצאי החפירות. גם כאן יש ניסיון לקרוא ולהבין את "הדבר עצמו" כצבר אותות ייחודי שעולה מעבודת השדה. הפרק מציג את אזור הטמנת הפסולת כאתר ארכיאולוגי מובהק ועשיר, והוא מחפש אחר שפות וצפנים להבנת צורות וחומרים שהמופעים האסתטיים

שלהם משוחררים מהמשמעויות האחרות והקודמות שלהם. ההתלבטות התיאורטית של אסף נתיב בין שדות ידע שונים והחיפוש אחר מסגרות תיאורטיות, מושגים מבארים את מתודולוגיות שיתאימו לחקירה מחדשת ולתובנות שיש בהן תרומה לעיסוק בפסולת ובמזבלות, מרתקת ואמיצה, ומשקפת את חיבוטי הנפש והשכל שמשותפים לרבים מהעוסקים בתחום חדש וחסר גבולות זה. המסקנות שנתב מגיע אליהן, לפיהן הממצאים מהמטמנה של מקווה ישראל אינם מספקים מושא למחקר היסטורי מעניין ומחדש, מעוררות בי ספקות. האתר כולו, והמצאים שעלו בחפירות, מזמינים ניתוח היסטורי שיכול להגביה עוף ולספק תמונה מאלפת על פלשתינה של אותן השנים. מחקר מעין זה, שמנתח את הממצאים בכלים היסטוריים, חברתיים, כלכליים, פוליטיים או תרבותיים יהיה המשך ראוי לספר, ויוכל לגייס ממנו את החומרים והמקורות כבסיס למחקר ביקורתי.

הפרק הרביעי, "המטמנה ההיסטורית של מקווה ישראל – הזדמנות לחקר השפעות אנתרופוגניות ארוכות טווח על הסביבה", שחיברו גלעד שטיינברג, אסף נתיב, לדיסלב סמג'ה, רויטל בוקמן, ירון בלסלב ואורן אקרמן, בוחן את המרחב הגיאוגרפי על השכבות הגיאולוגיות של המטמנה, ועוקב אחר השתנות הטופוגרפיה דרך סדרת קידוחים בליבת המטמנה. מהפרק עולה כי ערמות הפסולת התרוממו לכדי גבעה של שישה מטרים, שהלכה והתמתנה בעשורים הבאים, כשהמטמנה פסקה לפעול. הקידוחים העלו פרופיל מגוון של חומרים אנתרופוגניים, בהם מתכות, חרסים, זכוכיות ופחם, וכן חומרים כימיים בריכוזים גבוהים מאלו שנבדקו בשטחים שמחוץ למטמנה. הטופוגרפיה ותכולתה מלמדות על ההשפעה מרחיקת הלכת של הפעילות האנושית על מבנה כדור הארץ ועל תכולתו. המחקר הגיאומורפולוגי של גלעד שטיינברג ועמיתיו הוא אבן דרך חשובה במחקר הרב-תחומי, שמלמד על ההכרח בשילוב בין דיסציפלינות שונות ומעבר ידע ביניהן כדי להבין את התהליכים שמאפיינים את עידן האנתרופוקן ואת ההשלכות שלו על בני אדם ועל הטבע.

בפרק החמישי, "בין צוף לתסס – משקאות קלים בפלשתינה – א", משחזר אסף לוי פרק בתולדותיה של תעשיית המשקאות הקלים בארץ דרך שלל בקבוקים שנמצאו במטמנת מקווה ישראל. זכוכית הייתה החומר שממנו יוצרו בקבוקי משקה, שמן, אלכוהול, קוסמטיקה, תרופות ועוד, והיא גם החומר הבולט בין הממצאים במטמנה. הפרק משרטט עולם שלם וססגוני של יזמים, תעשיינים, סוחרים וצרכנים, ומספר על ניסיונות שחלקם צלח ורובם לא שרד, לבסס תעשייה מקומית של משקאות קלים. הפרק הזה פותח את התיאבון (או את הפקק) למחקרים עתידיים שעולים מהמצאים משובבי הנפש: תרבות

הצריכה בשנות ה-30 וה-40, מבנים כלכליים שהיו הזדמנויות או חסמים לצמיחתה של תעשייה חדשה, יזמות משפחתית או מדיניות מכוונת, תרבות עבודה במפעלים, עבודת נשים, העדפות טעם וריח ומשמעותן, ועוד היבטים רבים של חברה בהתהוות, שמחד גיסא שומרת על טעמי הבית והמסורת, ומאידך גיסא מנסה להתאימם לזהות חדשה ולאקלים אחר, ואף נוהה אחר אופנות מבחון.

הפרק השישי והאחרון בספר, "הבור – חפצים שעלו מבטן האדמה", שכתבו ניל ננר ואביחי מזרחי, פותח צוהר לעולמם של אוֹצָרִים ואומנים שעמדו בפני ארגזים עמוסי "מציאות" ארכיאולוגיות משלל חומרים, צבעים וצורות שנדלו מן המטמנה. המפגש בין המעשה המחקרי לבין המבט המוזיאלי אפשר להעביר את הממצאים לממד חדש, משוחרר מכבלי המדע, שחלים עליו חוקי סדר וכאוס אחרים.

שם הספר – "מתחת לפני השטח" – מזמין את הקוראים והקוראות לצלול לתוך מזבלה. אין זו הזמנה שגרתית, שכן היא מנוגדת למסלולם המקובל של חפצים בין חנות-בית למזבלה, ולמרחק שהם צוברים ממי שהשתמש בהם. הצלילה אינה רק פיזית, אנכית ואז רוחבית או אלכסונית בתוך מעמקי המזבלה ובינות לחומרים שיצרו בה חיים כימיים עם חוקים חדשים, אלא היא גם הזמנה (ראשונית) לצלול למעמקי הנפש האישית והקולקטיבית שמייצרת את החומרים הנחשקים הללו, אותם אלו שאחר-כך הופכים מוקצים ומודחקים.

העיסוק בשיירים המודחקים של הגוף ושל הפעילות האנושית מאפיין את המחקר במדעי הרוח והחברה בדור האחרון. האנתרופולוגית מרי דגלס (דגלס, 2004) לימדה אותנו שפסולת היא מה שאינו מתמין ומה שאינו נמצא במקומו, והסוציולוגית ז'וז'ה גילה העמיקה את ההגדרה וקבעה כי פסולת היא משהו מקולקל. אם נתהה מדוע היא רעילה, מסריחה או חסרת ערך, נידרש להסביר שאנחנו עשינו אותה כזאת. כלומר, חומרים לא נוצרו כפסולת, אלא הפכו לכזאת בתהליכים חברתיים. הסוציולוג זיגמונט באומן הרחיב את הדיון וקבע כי המודרניות המאוחרת מתאפיינת במיון החריגים בחברה כפסולת – בריא לעומת חולה, נורמלי לעומת פתולוגי, רצוי לעומת דחוי. בכל פעם שהפסולת נאספת, משורטט מחדש הגבול ונקבע שוב מה ראוי ומה פסול (באומן, 2000).

אף שכולנו מייצרים פסולת כדבר יומיומי, רוב ההיבטים של הפסולת, כולל המערכים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים שיוצרים אותה, נסתרים מהעין ואינם נהירים לנו. לצד מחקרים שעוסקים ישירות בפסולת עולות בדור האחרון גם גישות מחקריות שבוחנות את המערכות הרחבות יותר שמייצרות את הפסולת ומערערות על

הנחות יסוד של תעשיית הפסולת (Liboiron & Lepwasky, 2022). גישות אלה מנתחות את התפקיד של החברה והתרבות, של מערכות כלכליות, של מבני כוח ושל אידיאולוגיה בסוגיית הפסולת, ובוחנים אותה לא רק כבעיה סביבתית ואקולוגית, אלא גם כאתגר למאבקים נגד מבני כוח גלובליים.

הספר שלפנינו מעשיר את החשיבה בכל ההיבטים המחקריים האלה. מעבר לכך יש בו תרומה של ממש למדף הספרים האקדמי והעיוני-פופולרי בעברית. הוא עוסק בפרק רב-חשיבות בהיסטוריה המקומית, שעד כה לא זכה למחקר רחב היקף כזה. הדיון במזבלה של תל-אביב תורם לדיון בהתפתחות העירונית, בצמיחת התשתיות, בטיפול בפסולת, בתרבות הצריכה, בכלכלה ובתעשייה המקומית ועוד. הוא מציג התמודדות חלוצית וחשובה עם נושא הפסולת והמזבלות בישראל, ועם תחומים רבים ומגוונים המשיקים לו.

רשימת המקורות

באומן, זיגמונט (2000). **מודרניות נזילה**. ירושלים: י"ל מאגנס.
דגלס, מרי (2004). **טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו**. תל-אביב: רסלינג.

Gille, Zsuzsa (2007). *From the cult of waste to the trash heap of history: The politics of waste in socialist and postsocialist Hungary*. Indiana University Press.

Henare, Amira, Martin Holbraad, & Sari Wastell (eds.) 2007. *Thinking through things*. London: Routledge.

Liboiron, Max and Josh Lepwasky (2022). *Discard studies: Wasting, systems, and power*. Cambridge: MIT Press.

ד"ר גליה לימור-שגיב, בית הספר לאדריכלות בנגב - המכללה האקדמית להנדסה ע"ש סמי שמעון.
דוא"ל: galia.limor@gmail.com, gali@ac.sce.ac.il